

मध्यकालमा बुद्ध धर्म

डा. जुनु बासुकला रज्जितकार*

सारांश

सन् ८७९ देखि १२०० सम्मको काललाई राजनैतिक रूपले अन्धकार युग भनिए पनि बौद्ध धर्मको वज्रयानको दृष्टिकोणले हेर्दा चरम अवस्थामा पुगेको समय हो । त्यस समय बौद्ध धर्म, दर्शन, संस्कृत भाषाको अध्ययन अध्यायनको लागि नेपाल, भारत र तिब्बतको अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय हुँदा नेपाल पुलको रूपमा थियो । यही समयमा संस्कृत बौद्ध साहित्यहरू प्रज्ञापारमिता, सद्धर्मपुण्डरीकसूत्र, पञ्चरक्षा, नामसंगीति आदि सारेर ग्रन्थ तयार गरी ग्रन्थमा चित्र पनि लेख्ने विकास भएको थियो । बाह्रौं शताब्दीको अन्त्यतिर भारतमा बौद्ध धर्मको नाश हुनु र यहाँ मल्ल राजाको शासनको शुरू भएपछि काठमाडौं उपत्यका वज्रयान बौद्ध धर्मको केन्द्र हुनुका साथै तान्त्रिक देवीदेवता पनि केन्द्रस्थल हुन पुग्यो । यहाँका राजाहरूले पनि विहार निर्माण, बौद्ध मूर्ति स्थापना, बौद्ध जात्रा गर्नुका साथै तिनीहरू लामो समयसम्म संरक्षण र सम्वर्द्धनको लागि जग्गा जमीनहरू समेत राखे । यही समयमा नै ब्राह्मण धर्मको प्रवेश भएपछि खुशीले वा करबलले भिक्षु भिक्षुणीहरू गृहस्थी जीवनमा आउनुका साथै ब्राह्मण धर्ममा जस्तै बौद्धहरूमा पनि काम अनुसारको जात विभाजन कार्य पनि भयो । यही समयमा पश्चिम नेपालमा चारसय वर्षसम्म खस मल्ल राजाहरू बौद्ध धर्मका अनुयायी भएकाले बौद्ध धर्मको विकास हुनुका साथै विहार, चैत्य र बुद्धका मूर्तिहरू समेत स्थापना भएको थियो । मल्लकालको उत्तरार्द्धमा पुराना विहार र चैत्यहरू जीर्णोद्धार गर्नुका साथै नयाँ विहार र चैत्य निर्माणमा निरन्तरता नै भइरह्यो ।

शब्दकुञ्जी: मल्लकाल, बौद्ध धर्म, वज्रयान, प्रज्ञापारमिता, विहार र चैत्य ।

अनुसन्धानको समस्या र उद्देश्य

नेपालमा बौद्ध धर्मको अध्ययन अध्यायन गर्दा स्वयम्भू पुराणको आधारमा गरिन्छ । जुन स्वयम्भू पुराण चौधौं पन्ध्रौं शताब्दीमा मात्र लेखिएको मानिन्छ । त्यसबेला लेखिएको पुराणको आधारमा नेपालको बौद्ध धर्मको इतिहास भनेर कदापि भन्न सकिन्न । धेरैजसो बौद्ध विद्वान्हरूले स्वयम्भू पुराणलाई इतिहासको रूपमा लिनु नै ठूलो समस्या रहेको छ । त्यसैले पुराणको आधारमा इतिहास भन्न नमिल्ने भएकोले अभिलेख, प्रामाणिक दस्तावेज, ग्रन्थ, विहार, चैत्य र जात्रा पर्वको परम्पराको आधारमा मात्र इतिहास हुन्छ भने उद्देश्य लिइएको छ ।

अनुसन्धान विधि

मल्लकालको बौद्ध धर्मको इतिहास लेख्न प्राथमिक स्रोतहरू लिन जटिल समस्या छ । मल्लकालमा भएका प्रामाणिक दस्तावेजहरू विभिन्न स्थानमा छरिएर रहनु, भएका स्रोतहरू पनि व्यक्तिगत र संघको अधीनमा रहनु, ती दस्तावेजहरूलाई बाहिर प्रकाशमा ल्याउन नचाहनु आदिका कारण प्राथमिक स्रोतको रूपमा मल्लकालको बौद्ध धर्मको इतिहास लेख्न गाह्रो छ । केही राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध विद्वान्ले प्राप्त गरेका दस्तावेजको आधारमा केही पुस्तक र लेख प्रकाशित छन् । ती नै प्रकाशित भएको पुस्तक र लेखलाई अध्ययन गरी द्वितीय स्रोतलाई मात्र अपनाइएको छ ।

*डा. रज्जितकार, उपप्राध्यापक, इतिहास तथा बौद्ध अध्ययन विभाग, त्रि.वि. पाटन संयुक्त क्याम्पस, पाटनटोका ललितपुर ।

विषयवस्तु

नवौं शताब्दीको उत्तरार्धमा नेपाल संवत् (सन् ८७९) को आरम्भ भएपछि अठारौं शताब्दीसम्मको काललाई नेपालको इतिहासमा मध्यकाल भन्ने चलन छ। यो मध्यकाललाई दुई भागमा विभाजन गरिएको छ। सन् ८७९ देखि सन् १२०० सम्मलाई 'अन्धकार युग' वा 'ठकुरी वंशको युग' र सन् १२०० देखि सन् १७६९ सम्मलाई 'मल्ल युग' भन्ने गरिएको छ।^१ सन् ८७९ देखि सन् १२०० बीचमा एक दर्जन भन्दा कम मात्रामा अभिलेख पाउनु, कुनै पनि वंशावलीमा यस अवधिबारे उल्लेख नहुनु, कुनै विदेशीले नेपाल सम्बन्धी उल्लेख गरेको विवरणमा उल्लेख नहुनु, कुनै मुद्रा पनि नपाइएकाले सर्वप्रथम म्यारी स्लसरले 'अन्धकार युग' भनेकी छन्।^२

यस युगमा राजनीतिक इतिहासबारे धेरै जानकारी नभए पनि बौद्ध धर्म चरमावस्था पुगेको देखिन्छ। यस अवधिमा बौद्ध धर्ममा पनि थेरवाद, महायान भन्दा वज्रयान बौद्ध धर्मको विकास भएको पाइन्छ। म्यारी स्लसरका अनुसार त्यसबेला बौद्ध धर्ममा संघ परम्परा लोप भए पनि विहारमा धेरै धन-सम्पत्ति भएकाले विहारहरू नयाँ बन्दै गरेको र सांस्कृतिक बौद्ध परम्परा पनि विकसित हुँदै थियो।^३ आठौं शताब्दीदेखि बाह्रौं शताब्दीको पूर्वार्द्धतिर बङ्गालमा पालहरू शासन गरिरहेको बेला भारतमा प्रतिष्ठित विहारहरू नालन्दा, विक्रमशील, सोमपुर, ओदन्तपुरी र जगडल्ल थिए। ती विहारहरूमा बौद्ध धर्म, दर्शनबारे अध्ययन-अध्यापन हुने गर्दथ्यो। त्यस अवधिमा बौद्ध धर्मका विभिन्न शाखा मध्ये वज्रयान बौद्ध धर्म चरम अवस्थामा विकसित भैरहेको थियो।

विशेष गरी नालन्दा र विक्रमशील महाविहारहरू, नेपाल र तिब्बतका बौद्धहरूको सांस्कृतिक सम्बन्ध प्रगाढ रहेको पाइन्छ। नेपाली बौद्ध विद्यार्थीहरू ती विहारहरूमा अध्ययन गर्न जान्थे। भारतका ती विहारहरूका आचार्यहरू पनि नेपालमा समय-समयमा बौद्ध धर्म, दर्शन अध्यापन गर्न आउँदथे। नेपालमा बौद्ध धर्म विकास गर्न ती आचार्यहरूले ठूलो योगदान गरेका थिए। त्यस समयमा भारत र तिब्बतबीच बौद्ध धर्मको पुलको रूपमा नेपालको ठूलो भूमिका थियो। तिब्बतका कबौद्धहरूको अनुरोधमा भारतका विद्वत बौद्ध विद्वान्हरू शान्तरक्षित, पद्मसम्भव र कमलशील, अतिश दीपंकर श्रीज्ञान र रत्नरक्षितहरू प्रमुख थिए। उनीहरू नालन्दा विहारबाट आएका थिए। उनीहरूले भारत, नेपाल र तिब्बतमा बौद्ध धर्मका लागि ठूलो योगदान गरे। नेपाली बौद्ध विद्वान्हरूले पनि ती विद्वान्हरू तिब्बत पठाउनका लागि नेपाल बसेका बेला आवश्यक पूर्वाधारहरू प्रदान गरेका थिए। त्यस्तै तिब्बतीहरू पनि ती विहारहरूमा अध्ययन गर्न जान्थे भने केही तिब्बती नेपालका विहारहरूमा संस्कृत भाषा सिक्न आउँदथे। ती मध्ये नेपालमा संस्कृत सिक्न आएका तिब्बतीहरू मध्ये डोकमी थिए, जो पछि गएर तिब्बती योगी मार्पा भएर प्रख्यात भए।^४ यसरी यस समयमा नेपाल, भारत, र तिब्बतको सांस्कृतिक सम्बन्ध प्रगाढ रूपमा विकास भैरहेको थियो। यस अवधिमा भारत र नेपालका विहारबाट वज्रयान बौद्ध धर्म तिब्बतसम्म विकास भएको पाइन्छ।

आठौं शताब्दीतिर सिद्धहरूको समय थियो। सिद्धहरूले बौद्ध धर्म धेरै प्रचार गरेका थिए। त्यसबेला एकसय आठ जना सिद्ध थिए। एक सय आठ जना सिद्ध भारतबाट तिब्बत गएका थिए भनिन्छ। ती एकसय आठ जना सिद्धमध्ये नेपाली सिद्धहरू लक्ष्मीश्री, शान्तिभद्र, अनन्तश्री, संघश्री, पुण्यमती, भारो महापण्डित,

^२ Mary Shepherd Slusser, *Nepal Mandala*, Kathmandu: Mandala Book Point, 1998 A.D., p. 16

^३ उही पृ.

^४ उही पृ. २८१

^५ उही पृ. २८१

श्रीकीर्ति आदि थिए । नेपाली विद्वान् रत्नाकर नालन्दा महाविहारका मुख्य द्वारपण्डित थिए । नालन्दा विहारका गुरुहरूमध्ये वागीश्वर कीर्ति फर्पिङका र कनकश्री विक्रमशील महाविहारका द्वारपण्डित थिए । त्यस समयमा पाटनका महापण्डित महाकरुणा पनि प्रसिद्ध थिए । त्यसबेला शाक्यभिक्षु महापण्डित गौतमश्रीले सप्तपुर विहार बनाए । उनका मुख्य शिष्य छयन्तश्री (जयन्तश्री ?) ले पद्मश्री महाविहारमा दीपङ्कर बुद्ध स्थापना गरे । जिनश्रीले लक्षवती प्रज्ञापारमिता रञ्जना लिपिमा नीलपत्रमा सुनौलो अक्षरले लेखे । यही समयमा कपिल नगरका आनन्द भिक्षुले अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता नक्कल गरे; जुन हिरण्यवर्ण महाविहारमा सुरक्षित छ । त्यसैले नेपाली विद्वान्हरूले ग्रन्थहरू नक्कल गरेर धेरै योगदान गरेका थिए ।^६

नेपालमा एकातिर महायान बौद्ध धर्म र तन्त्रप्रधान वज्रयानको प्रचार भइरहेको पाइन्छ भने अर्कोतिर बौद्ध धर्मग्रन्थहरूको पठन-पाठन र लेखनमा धेरै प्रगति भएको देखिन्छ । यहाँ लेखनको मूल उद्देश्य सधैं धार्मिक रहँदै आएको छ ।^७ यस युगमा हजारौं भन्दा बढी ग्रन्थ सारिएका छन् । एघाहौं-बाह्रौं शताब्दीहरूमा बढी मात्रामा बौद्ध ग्रन्थहरू सारिएका छन् । त्यस बेलाका बौद्ध ग्रन्थहरू उपत्यकाका विहारहरूमा सारिएका ग्रन्थहरू उपत्यकाको विहार-विहारमा, तिब्बतका गुम्बाहरूमा, नेपाल र विदेशमा व्यक्तिगत रूपमा संग्रहित छन् ।^८ यस अवधिमा लेखिएका बौद्ध ग्रन्थहरू नेपालका पुस्तकालयहरू राष्ट्रिय अभिलेखालय, केशर पुस्तकालय, केन्द्रीय पुस्तकालय, आशा सफूकुथि, व्यक्तिगत र सामूहिक संग्रहमा तथा देश बाहिर भारत, तिब्बत, जापान, संयुक्त राज्य अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी, रसिया आदि स्थानका पुस्तकालय र संग्रहालयमा सुरक्षित छन् ।

राजा गुणकामदेवपछि राजा नरेन्द्रदेव र उदयदेव दुइ जनाको संयुक्त शासनकाल चलेको बेला पश्चिम गण्डीगुल्ममा लेखिएको प्रज्ञापारमिताको पुस्तक तिब्बतको शाक्यगुम्बामा प्राप्त भएको छ ।^९ सन् ८९६/८९७ का राजा चौथो मानदेवले राज्य गरिरहेको समयमा ताडपत्रमा लेखिएको केशर पुस्तकालयमा रहेको ६९९ संख्या सौश्रुतीसंहिता सहोत्तरतन्त्र लेखिएको छ ।^{१०} सन् ९१९/९२० का राजा शंकरदेवको पालामा अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता लेखिएको छ ।^{११} राजा निर्भयदेवसँग शासन गरिरहेको बेला काठमाडौंको उत्तरी भागमा बस्ने कुलपुत्र माधवजीव र वाग्मतीनिर बस्ने कुल उपासक नैरसिंहले सन् ९९०/९९१ मा प्रज्ञापारमिता लेखेका थिए ।^{१२} भोजदेव, रुद्रदेव, र लक्ष्मीकामदेवहरूका संयुक्त शासनकालको अवधिमा सन् १०१४/१०१५ मा पाटनको ल्हम्विहारमा बसेर सुजातभद्रले प्रज्ञापारमिता सारेको पाइन्छ ।^{१३} सन् १००९ को राजा निर्भयदेवको र रुद्रदेवको संयुक्त शासनकालमा पनि प्रज्ञापारमिता लेखिएको छ ।^{१४} राजा रुद्रदेवको पाला सन् १०१७ मा प्रज्ञापारमिता ग्रन्थ

^६ Khadga Man Shrestha, *History of Buddhism in Nepal with special reference to Vajrayana Buddhism*, Kathmandu: Kamala Devi Shrestha, 2008 A.D., pp. 183-184

^७ दिनेशचन्द्र रेग्मी, *पुरालेखन र अभिलेख*, काठमाडौं : हिमालय बुक स्टल, वि. सं. २०६०, पृ. १९३

^८ स्लुस्सर, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं १, पृ. ४२

^९ ज्ञानमणि नेपाल, *नेपालको माध्यमिककालको इतिहास*, काठमाडौं : मकालु बुक्स एण्ड स्टेसनर्स, वि. सं. २०६२, पृ. २९

^{१०} उही पृ. २४

^{११} उही पृ. २४

^{१२} उही पृ. ३४

^{१३} उही पृ. ३५

^{१४} उही पृ. ३५

लेखिएको छ।^{१५} राजा सिंहदेव र महासामन्त पिषुजीवका पालामा उदयपुर बस्ने पिषाकरचन्द्रले पाटन मणिग्वलमा आएर जयचन्द्र वर्माद्वारा प्रज्ञापारमिता लेखाएको छ।^{१६} राजा नरेन्द्रदेव (सन् ९९७-९९९) र उदयदेव (सन् ९९८-१००४) हरूका संयुक्त शासनकालमा सन् ९९८ (ने. सं. ११९) मा ताडपत्रमा लेखिएको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता, भास्करदेवका उत्तराधिकारी बलदेवका शासनकाल (सन् १०५०-१०६२) मा लेखिएको सद्धर्मपुण्डरीक सूत्र, शंकरदेवका उत्तराधिकारी बलदेवका शासनकाल (सन् १०६५-१०८२) मा लेखिएको सद्धर्मपुण्डरीक सूत्र, हर्षदेवका शासनकालमा (सन् १०८२ अथवा १०८५-१०९८) मा लेखिएको अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता पञ्जिका, मानदेव (सन् ११३६-११४०) को शासनकालमा लेखिएको पञ्चरक्षा, नरेन्द्रदेव (सन् ११४०-११४७) को शासनकालमा लेखिएको नामसंगीति र अनन्त मल्ल (सन् १२७४-१३१०) को शासनकालमा लेखिएको गण्डव्यूह सूत्र, शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता (भाग २, ३ र ४) ग्रन्थहरू साक्या गुम्बाको पुस्तकालयमा सुरक्षित रहेको छ।^{१७}

यही समयमा पालकलाको प्रवेश भएकाले स्त्री देवताहरू डाकिनी, योगिनी, तारा, प्रज्ञापारमिता, वसुन्धरा तथा अवलोकितेश्वर, मञ्जुश्री, पञ्चबुद्धका मूर्तिहरू लगायत अन्य मूर्तिको विकास भयो। संसारमा कहीं कतै नभएका, कहिले पनि देख्न नसकिने अद्भूत देवताहरू, धेरै शिर, हात-खुट्टा धेरै भएका र कामुक मूर्तिहरू पनि नेपालमा बन्न थालेको पाइन्छ।

मध्यकालमा शासकहरूले पनि बौद्ध धर्मप्रति केही टेवा दिएको पाइन्छ। राजा गुणकामदेवले लोकेश्वरको जात्रा चलाउनुका साथै ठूलो विहार गुणकामदेव विहार बनाए।^{१८} पाँचौँ मानदेव राजाले छोरालाई राज्य सुम्पेर आफू पाटनको चक्रवर्ममहाविहारमा भिक्षु भई बसेका थिए।^{१९} द्वितीय गुणकामले पद्मचक्रविहार बनाए र यहाँ लेखिएका दुइवटा ग्रन्थ उपलब्ध छन्। लक्ष्मीकामदेवले लक्ष्मीकामदेव विहार बनाए। राजा भोजदेव, रुद्रदेव र लक्ष्मीकामदेवको संयुक्त शासनकालमा साम्ये विहारमा दीपंकर बुद्धको मूर्ति स्थापना गरे। प्रद्युम्नकामदेवको पालामा पनि तीनवटा ग्रन्थ लेखिएका छन्।^{२०} यसरी यस समयमा विहारहरूमा धेरै ग्रन्थ लेखिए वा सारिए।

त्यसबेला बौद्धधर्म नाथ सम्प्रदायसँग नजिकता पनि देखिन्छ। गोरखनाथ मत्स्येन्द्रनाथका चेला थिए। मत्स्येन्द्रनाथ बौद्धहरूका देवता पद्मपाणी लोकेश्वर हो। यो देवतालाई बौद्ध र हिन्दूहरू समान रूपमा मान्दछन्। राजा नरेन्द्रदेवको पालामा बन्धुदत्त आचार्यको सिद्धिवाट कामरूप कामाख्यावाट मत्स्येन्द्रनाथलाई नेपालमा ल्याएको कथा प्रसिद्ध छ। गोरखनाथलाई नाथ सम्प्रदायको सिद्धका रूपमा मान्ने गरिन्छ।

यही युगमा काठमाडौँ उपत्यकामा पूर्व र पश्चिमबाट धेरै आक्रमण भएको पाइन्छ। एघारौँ शताब्दीमा दक्षिण भारतका नान्यदेवद्वारा वर्तमान नेपालको सिमरौनगढमा राजधानी तुल्याई मिथिला राज्यको स्थापना गरे। नान्यदेव र उनका वंशजहरूले सन् १११२ मा र त्यसपछि धेरैपल्ट नेपालमाथि असफल आक्रमण गरेका छन्।

^{१५} उही पृ. ४१

^{१६} उही पृ. ७७

^{१७} सत्यमोहन जोशी, कलाकार अरनिको, काठमाडौँ : विजय गजानन्द वैद्य, वि. सं. २०४४, पृ. ८

^{१८} नेपाल, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ८, पृ. २७

^{१९} उही पृ. १०१

^{२०} श्रेष्ठ, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ५, पृ. १९७-१९८

सन् ९३९ वैशाखमा लेखिएको हंसयामलको पुस्तकमा भक्तपुरमा ठूलो लडाई भएको उल्लेख छ।^{२१} राजा रामसिंहको पालामा पश्चिम पाल्पाका मुकुन्दसेनले नेपालमा आक्रमण गरेर उत्पात मचाए। उनले धेरै देवताका मूर्ति बिगारे। तर उनले लगनखेलमा स्नान मण्डलमा रहेको मच्छिन्द्रनाथलाई आफ्नो घोडाको सिक्री माला चढाए। जुन मच्छिन्द्रनाथको गलामा अद्यापि छँदैछ भनिन्छ।^{२२} सन् १११२ मा सिम्रौनगढका नान्यदेवका तिरहुतिया सैनिकले नेपालमा आक्रमण गरे।^{२३} सन् १२४५ मा तिरहुतिया राजा रामसिंहको नेतृत्वमा आएको आक्रमणकारी दलसँग ठूलो युद्ध भयो।^{२४} यसरी विभिन्न स्थानबाट काठमाडौँ उपत्यकामाथि आक्रमण भए पनि यहाँ वज्रयान बौद्ध धर्म कायमै रह्यो।

बौद्ध धर्म नेवार बौद्ध समाजमा परिपक्व भइरहेका बेला हिन्दू धर्मको तर्फबाट समय-समयमा आक्रमण भइरहेको पनि पाइन्छ। सन् १०९७ तिर वा एघाडौँ शताब्दीको अन्ततिर नेपालमा दक्षिणापथका एकजना कट्टर हिन्दू हातहतियारले सुसज्जित भई नेपाल पसेर यहाँको राज्य लिन र आफ्ना सन्तानलाई गद्दीमा राख्न सफल भए। तर विजय स्थायी हुन सकेको थिएन। नयाँ वंशले नाम मात्रको राज गर्दै थियो। देशका सबै भागमा अराजकता थियो। हरेक गाउँमा समूहका आफ्नै मुखिया राजा बने र नयाँ-नयाँ राजधानी बने। विभिन्न मन्दिर र गुम्बाका बीच पनि दुश्मनी बढ्दै गयो। एउटा पहाडिया राजाले ब्राह्मणहरूको सहयोग पाएपछि केही गर्नुपर्छ भन्ने सोचे। गोरखाले भन्दा पहिले पाल्पाका मुकुन्दसेनले ब्राह्मणहरूको पनि सहयोग लिई काठमाडौँमाथि हमला गरे। तर आफू कमजोर भएकोले काठमाडौँ उपत्यकाबाट तुरुन्तै फर्किए। धेरै पटकको प्रयासहरू असफल भए पनि यी लडाइँहरूले गर्दा नेपालमा ब्राह्मण धर्मको प्रभाव बढ्दै गइरहेको देखाउँदछ।^{२५} यही समयमा बङ्गाल र विहारहरूबाट ठूलो मात्रामा ब्राह्मणहरू पनि काठमाडौँ उपत्यकामा ओइरन थाले र ब्राह्मण परम्पराको प्रभाव राम्रसँगै पर्थे।

यही युगमा अकस्मात् एक क्रूर विरोधीले समाजमा भगडा शुरू गरिदिए। विधर्मीहरूको विजयले आफ्नो अस्तित्वमा नै खतरा हुन लागेको देखेर ब्राह्मण पुरोहितहरू चलाकीका साथ स्थानीय धार्मिक गतिविधिको शरणमा गए। स्थानीय पूजा-आजा र धार्मिक संस्थामा ब्राह्मण धर्मका अनुयायीहरू बिस्तारै घुसे र यसैको आन्तरिक अङ्ग भएर रहन थाले। उनीहरूले नयाँ देवताहरूलाई पनि आफ्नै बनाई बिस्तारै आफ्ना देवी-देवताहरूलाई पनि प्रचलित संस्कारभित्र स्थापित गर्दै गए। राजा आनन्ददेव सन् (११४७-११६६) को पालामा आमर्दक परम्परामा अग्निमठका शङ्कराचार्य काशीबाट आफ्ना शिष्य प्रशिष्यका साथ नेपाल आएका थिए। उनले राजा र प्रजालाई शिवदीक्षा दिएर शैव मतको प्रचार गरे। नेपाल र भारत दुबै ठाउँमा हिन्दू धर्मको संकटलाई बचाउने ब्राह्मण धर्मका प्रवर्तक शंकराचार्य हुन्। एउटा पुरानो टिपोटअनुसार सन् ११०१ तिर राजा शिवदेवको

^{२१} उही पृ. ४१

^{२२} पौडेल, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ८०, पृ. २७-२८

^{२३} नेपाल, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ८, पृ. ८८

^{२४} उही पृ. ८९

^{२५} सिल्माँ लेभी, *नेपाल*, (अनु. डिल्लीराज उप्रेती), ललितपुर: हिमाल किताब, सन् २००५, भाग १, पृ. १०

पालामा शङ्कराचार्य पहिलो पटक नेपाल आएका जस्ता देखिन्छन् । दोस्रो पटक सन् ११४३ मा आएका थिए ।^{२६} यस कुरालाई डिल्लीरमण रेग्मी, धनवज्र वज्राचार्य, गोविन्द टण्डन र लुशियानो पेटेक लगायत अन्य लेखकले समर्थन गरेका छन् ।^{२७} तर दिवाकर आचार्यले शङ्कराचार्य नेपाल आएको नभई रुद्रशिव नेपाल आएको भनेका छन् । सन् ११४४ को आसपास केही वर्षको अन्तरालमा काशीबाट उदितमूर्तिशिवका चेला रुद्रशिव दुइपल्ट नेपाल आएका थिए । उनले यहाँको धार्मिक क्षेत्रमा केही प्रभाव छाडेर गएका थिए । रुद्रशिवले यहाँका युवराज आनन्ददेव र राजकुमारहरू वसन्तदेव, सोमेश्वर तथा यशोमल्ललाई दीक्षा दिएको र विष्णुमती-सङ्गममा 'सम्भुप्रासाद' स्थापना गरेको कुरा सन् ११४४ को राष्ट्रिय संग्रहालयमा रहेको अभिलेखबाट थाहा पाइन्छ । उनले पशुपतिमा श्रीयन्त्र पूजालाई व्यवस्थित गर्ने क्रममा शैव परम्परा अनुरूप 'परार्थ पूजा'का लागि पूजकवृत्ति अपनाएका भट्ट ब्राह्मणलाई यहाँ नियुक्त गराएका थिए । रुद्रशिवको नेपाल आगमन भन्दा भण्डै सयवर्ष अघि नेपाल उपत्यकामा सारिएका शाक्ततन्त्रहरू भेटिएका छन् । रुद्रशिव पनि नेपालमा शैव शाक्त प्रभाव ज्यादा रहेकाले र पशुपतिको प्रसिद्धिका कारणले नै नेपाल आएका थिए । लिच्छविकालदेखि नै अविच्छिन्न रूपमा पशुपतिको गरिमा कायम थियो र मुसलमानी आक्रमणअघि यसमा कुनै आँच आएको थिएन । त्यसैले पशुपतिलाई बौद्धहरूले उच्छिष्टेश्वर बनाई भ्रष्ट पारेको र शैवहरूलाई दबाएको भन्ने कुरा कल्पना मात्र हो । नेपालमा कहिल्यै पनि शैव, बौद्ध र अन्य सम्प्रदाय बीचको सम्बन्धमा कटुता आएको थिएन । तान्त्रिक परम्पराका शैव र बौद्धले त आफूलाई एक अर्काका पूरक मान्दथे र उनीहरूका कतिपय देवता तथा सिद्धगुरुहरू समेत समान पाइन्छन् ।^{२८}

वास्तवमा त्यो अभिलेख काशी-स्वर्लिन स्थानको आमर्दक अग्निमठका प्रधान आचार्य रुद्रशिव दोस्रो पटक नेपाल यात्रामा आएका बेला लेख्न लगाइएको हो । यस अभिलेखमा रुद्रशिवका गुरु उदितमूर्तिशिवलाई शिवत्वमा प्राप्त भएका भट्टारक, उनको नाम सार्थक थियो । शिवमा रहने गुणहरू उनीमा पनि रहन्थे भनी वर्णन परेको छ । त्यस्तै रुद्रशिव पनि 'संसारमा उनी जस्ता पवित्र योगी दुइ तीन जना मात्र होलान्' भनी सम्मान गरिएको छ । यसमा शैव, शाक्त दर्शन तथा तान्त्रिक चिन्तन प्रक्रियाको गहिरो छाप छ । रुद्रशिवले आनन्ददेव, वसन्तदेव, सोमेश्वर र यशो मल्ललाई दीक्षा दिएको, पहिलो पटकको नेपाल यात्रामा पाएको धनले काशीका दुइ शिव मन्दिरको जीर्णोद्धार गराएको र दोस्रो पटकको यात्रामा कमाएको धनले सोची-विचारी यहाँ विष्णुमती सङ्गममा 'सम्भुप्रासाद' बनाएको कुरा पनि अभिलेखमा परेको छ ।^{२९} रुद्रशिवले पशुपतिको पूजाहारीमा भट्ट ब्राह्मणलाई नै नियुक्त गरेर गएका थिए । पछि कुनै कारणवश ती भट्टहरू आगमघरमा सीमित हुनपुगे भने पशुपतिको पूजाहारीमा दण्डी स्वामीहरू नियुक्त हुन थाले । यी नै दण्डी स्वामीहरू मध्येका एक ज्ञानानन्द स्वामीले प्रताप मल्लको समयमा पशुपतिमा पवित्रारोहण शुरू गराएका थिए । यसबाट प्रभावित भई प्रताप मल्लले 'देवपाटनमा भूतलक्रिया स्थिरासन जयसिद्धि निमित्त घर बनाई मध्य भागमा उच्च आसन (शङ्कराचार्य गद्दी) बनाइदिएका थिए । सन् १८८५ (वि.सं. १९४२) मा उक्त शङ्कराचार्य गद्दी रहेको घरको

^{२६} नेपाल, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ८, पृ. १०६

^{२७} दिवाकर आचार्य, 'मध्यकालमा नेपाल आएका योगी शङ्कराचार्य होइनन्', पृ. ७६-८८, ऋतम्भरा, वि.सं. २०५४, वर्ष २, अङ्क २, पृ. ७८

^{२८} उही पृ. ८२

^{२९} उही पृ. ७८

जीर्णोद्धार गरेर शङ्कराचार्यको मूर्ति स्थापना गरी बस्ने अनुमति पाएका राम गिरीले त्यहाँ शङ्कराचार्य मठ बनाएका हुन् । तर यसपछि पनि स्वामी ज्ञानानन्दले शुरू गरेको पवित्रारोहण यहींबाट सामग्री लगेर सम्पन्न गर्ने चलन कायमै छ । यसरी पुराना भट्टहरूलाई किनारा पारेर पशुपतिमा शङ्कराचार्यका अनुयायी दण्डी स्वामीहरूको प्रवेश भएपछि र विशेषतः 'शङ्कराचार्य गद्दी' बनेपछि शङ्कराचार्य स्वामीले नेपाल आई बौद्धहरूलाई हराई पशुपतिमा पूजा तथा पूजाहारीको व्यवस्था बाँध्न लगाएका हुन् भन्ने प्रवाद चलन पुगेको हो । त्यसैले नेपालमा तान्त्रिक शैव परम्पराका आचार्यहरूको नेपाल आगमन प्रमाणित भए पनि शङ्कराचार्यको नेपाल आगमनको कुनै पनि प्रमाण फेला पर्दैन ।³⁰ तर सिल्माँ लेभीले पनि शङ्कराचार्य नेपाल आएको उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार शङ्कराचार्य नेपालमा आउँदा यहाँ हिन्दूका चारै वर्ण बौद्ध धर्मावलम्बी भएको पाए । अनि यिनले त्यहाँका विहारहरूमा बस्ने भिक्षु र श्रावकहरूलाई प्रभावमा पारेर गृहस्थी बन्न प्रेरित गरे । हिन्दूहरूका प्रभुत्वका कारण थेरवादी भिक्षुहरू पूर्ण रूपमा नष्ट भए र बौद्ध भिक्षुहरू विहारहरूका पूजारीका रूपमा वा जातिय वंशानुसार पूजारी भए ।

बौद्ध धर्ममा पनि हिन्दू धर्मको परम्परा जस्तै परिणत हुन गयो । भैरगडा नगरिकनै यिनले ठूलो विजय हासिल गरे । यिनले हारिसकेका केहीलाई मारे, धेरैलाई सुनियोजित तरिकाले आत्मग्लानिमा पारे । भिक्षुणीहरूलाई विवाह गर्न कर लगाए, धर्मनिरपेक्षताका चिह्नहरू नष्ट गरे र बुद्धको ठाउँमा शिवको स्थापना गरे । खुशी भएर होस् या करबलले बौद्ध धर्ममा परिवर्तन आयो । विवाह गर्न पाइने भएको हुनाले बौद्ध धर्मावलम्बीलाई शिवको धर्मले आकर्षित गर्‍यो । केही भिक्षुले ब्रह्मचारी भएर बस्नु पर्ने बाध्यताबाट मुक्ति पाएको अनुभव गरे । पुरोहित या भिक्षु भएर विहारमा मात्र बसेकाहरूलाई परिवारको जिम्मा लिनुपरेपछि साधन जुटाउन गाह्रो हुन थाल्यो । जीवन निर्वाहका लागि कुनै पेशा अपनाउनु पर्ने भयो । यसरी 'बन्ड्या' भन्ने नयाँ सामाजिक वर्गको सिर्जना हुन पुग्यो । उनीहरूको जीवनको भौतिक अवस्था ब्राह्मण पुरोहितहरूको दाँजोमा कम थियो । प्रतिस्पर्धा शुरू भयो र वर्गबाट जात सिर्जना भयो । धार्मिक काम गर्नेहरू विशिष्ट जातका मानिन थाले र यिनीहरूले साधारण मानिस या अनुयायीहरूलाई आफू भन्दा तल्लो जातका जस्तो गर्न लागे । विहारमा काम गर्ने मानिसहरू एक विशेष वर्गका हुँदै गए । विहार र धार्मिक स्थलमा काम गर्नेहरूले त्यहाँको सम्पत्ति र आमदानीबाट लाभ लिन पाउने भएकाले अरू बाहिरिया नयाँ व्यक्तिले त्यहाँभित्र काममा प्रवेश पाउन गाह्रो भयो । पेशा बिस्तारै पुख्र्यौली बन्न पुग्यो र एउटा खास वर्गको एकाधिकार हुन गयो । बौद्ध समाजमा पनि एउटा पेशाको सेरोफेरोमा जातहरूको जन्म भयो । बौद्ध धर्ममा पनि आफ्नै ब्राह्मणहरू भए, जसलाई 'वज्राचार्य' भनिन्छ ।³¹ वज्राचार्य नै विहारका शक्तिशाली भए । जो शाक्यमुनि बुद्धका अनुयायी नै भइरहे, उनीहरूलाई भिक्षु र शाक्यभिक्षु भनिन थाल्यो । बाह्रौँ शताब्दीको मध्यतिर सारिएका ग्रन्थहरूमा वज्राचार्य भिक्षु र शाक्यभिक्षु भनेर छुट्टिएको छ ।³² यसरी शंकराचार्यको आगमन पश्चात् यहाँ बौद्ध धर्म र शैव धर्म सँगसँगै विकास भयो र दुवै सम्प्रदायमा प्रख्यात् भयो । काठमाडौँ उपत्यकामा हिन्दू र बौद्ध धर्म समान रूपमा भारतबाट प्रभाव परिसकेको थियो । ती दुवै धर्मावलम्बीहरूमा समान रूपमा रितिरिवाज, संस्कार र संस्कृतिहरू एक अर्कोमा मिसिन गयो । यहाँका वासिन्दाले बौद्ध र हिन्दू देवताहरूलाई पनि आफ्नो रक्षाका लागि समान रूपमा मान्न थाले । जस्तै हारती

³⁰ उही पृ. ८३

³¹ लेभी, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं २४, पृ. १४३

³² Dilli Raman Regmi, *Medieval Nepal*, Vol. I, New Delhi: Rupa. Co., 2007 A.D.(1965 A.D.), p. 654

अजिमा बौद्ध देवी हुन् । तर त्यस अजिमा देवी हिन्दूहरूका शितला माईका रूपमा पुजिन थाले; जुन देवी बाल-बालिकाका संरक्षिका देवीका रूपमा लिइन्छ । महाकाल र गणेश हिन्दू देवताहरू हुन् । यी देवताहरूलाई बौद्धहरूले आफ्ना विहारहरूमा प्रतिष्ठापन गर्न थाले । ती देवताहरू बौद्ध विहारहरूका लागि महत्त्वपूर्ण देवताहरूका रूपमा स्थापना गरियो; जुन हालसम्म पनि विहारहरूमा देख्न सकिन्छ ।

सन् १९९८ तिर मुसलमानहरूले भारतको बङ्गाल र विहारमा तहसनहस पारेपछि, त्यहाँका आचार्य र धर्मशास्त्रीहरू आफ्ना ज्यान सुरक्षाका लागि नेपाल आए । त्यहाँबाट आएका आचार्य र तान्त्रिकहरूमध्ये बुद्धश्री, रत्नकीर्ति, कनकश्री, वैरोचन आदि नेपाल आएर बौद्ध धर्म प्रचार गरे । सिल्भां लेभीका अनुसार रत्नकीर्ति, वैरोचन र कनकश्रीहरू नेपाली विद्वानहरू थिए । वागीश्वरकीर्ति नेपालका गनिएका बौद्ध आचार्य थिए । त्यसबेला वागीश्वरकीर्ति फर्पिङका तान्त्रिक आचार्य थिए ।^{३३} विभूतिचन्द्र र दानशील पनि भारतबाट नेपाल आएका थिए । विभूतिचन्द्र जग्गदल विहार नष्ट भएपछि, नेपाल आएका थिए ।^{३४} शाक्यश्री भद्र पनि नेपाल हुँदै तिब्बत गएका थिए । तर त्यहाँको वातावरणले बस्न नसकेर नेपाल फर्किएका थिए ।^{३५}

त्यसबेला भारतबाट नेपाल आएका आचार्यहरूले काठमाडौँ उपत्यकामा बाँकी भएको वज्रयानी बौद्ध धर्मलाई नै अध्यापन गराए र वज्रयान बौद्ध धर्मको केन्द्रस्थलको रूपमा विकास भयो । त्यतिबेला भिक्षुहरू स्वयम्भूमा बस्दथे । ती भिक्षुहरू मध्ये गुरु रत्नरक्षित पनि यहाँ बसेर थुप्रै मूर्तिहरू बनाएका थिए । यसबाट बौद्ध धर्मको सांस्कृतिक परम्परा नेपाल र तिब्बतका बीच घनिष्ट सम्बन्ध बढ्यो । तिब्बतीहरू काठमाडौँ उपत्यकामा बौद्ध धर्म, दर्शन र संस्कृत भाषा सिक्न ओइरन थाल्यो । उनीहरूका लागि काठमाडौँ उपत्यका एक बौद्ध तीर्थस्थलको रूपमा पनि विकास भयो । यसरी काठमाडौँ उपत्यकामा आएका तेह्रौँ शताब्दीका तिब्बती बौद्ध धर्मस्वामी भारतका प्रमुख तीर्थस्थलहरू भ्रमण पश्चात् सन् १२२६ देखि सन् १२३४ सम्म अर्थात् आठ वर्षसम्म नेपालमा बसे ।^{३६} उनले दुइवटा विहार प्रतिष्ठापन गरेका थिए । पहिलो थम्बही र अर्को बुँखाँ विहारमा अवलोकितेश्वर स्थापना गरेका थिए । ती विहारहरूमा तिब्बती बौद्धहरूले थुप्रै ग्रन्थ अध्ययन गर्ने तन्त्रपूजाविधिहरू सिकेका थिए ।^{३७} यसैबेला तिब्बतमा नेपालबाट गएको धर्म, कला र संस्कृतिले पूर्ण अधिकार जमाइसकेको थियो । तिब्बतमा प्रचलित भैरहेको बौद्ध धर्म, दर्शन अन्तर्गत एघारौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धमा साक्या बस्तीमा “साक्यपा सम्प्रदाय” प्रादूर्भाव भएपछि साक्या गुम्बाको निर्माण भएको थियो र तेह्रौँ शताब्दीमा यो सम्प्रदाय निकै लोकप्रिय भयो र यसको प्रभाव क्षेत्र पनि निकै बढ्यो ।

तेह्रौँ शताब्दीकै राजा अभय मल्लकै पालामा साक्या गुम्बामा एक विशाल चैत्य बनाउनको लागि सयजना नेपाली कलाकार मागी पठाए । अभय मल्लले सय जनामा असीजना मात्र पाउन सके । ती असीजना कलाकार मध्ये सत्र वर्षीय युवक अरनिकोको नेतृत्वमा सन् १२७१ मा तिब्बत प्रस्थान गरे । अरनिकोमा अद्वितीय कला प्रवीणता, कार्यकुशलता र विद्वत्ता थियो । उनी चित्रकला, मूर्तिकला, वास्तुकला, संगीतकला र बौद्ध ग्रन्थमा

^{३३} श्रेष्ठ, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ५, पृ. २००

^{३४} उही पृ. २०३

^{३५} उही पृ. २४८

^{३६} रेग्मी, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ३१, पृ. ५५९

^{३७} उही पृ. ५६०

दखल भएका थिए।^{३८} अरनिकोको नेतृत्वमा साक्या गुम्बामा दुइवर्ष लगाएर सुवर्ण चैत्य बनाए। उनको नेतृत्वमा बनाइएको यो चैत्यको निकै प्रशंसा गरियो र त्यसको महिमा चारैतिर फैलियो। चीनका सम्राट कुबला खाँका तिब्बतमा बस्ने गुरु फागस्पाको मार्फतबाट चीनमा पनि अरनिकोको नाम चलन थाल्यो। आखिर फागस्पाका साथमा अरनिको चीनका राजाको दरबारमा पुगे। त्यहाँ उनले पुरानो तामाको बिग्रेको मूर्ति मर्मत गरे। त्यस पुरानो मूर्ति मर्मत गरेबाट प्रभावित भएर राजाले स्वेदंगो चैत्य बनाउन लगाए। एवं क्रमले उनले राजकीय दुर्गका गुम्बामा धेरै मूर्ति बनाए, सप्तरत्न जडित कलापूर्ण लोहचक्र तयार गरे। सम्राट कुबला खाँ र उनका रानीहरूका चित्रहरू रेशमी कपडामा तयार गरे। साथै साङ्तु र पेकिङ्का बौद्ध विहारहरूमा बुद्ध मूर्तिहरू बनाए।^{३९} यसरी नेपालमा चलिरहेको बौद्ध धर्म, संस्कृति र कलाहरू तिब्बत हुँदै चीनसम्म पुग्यो।

तेह्रौँ शताब्दीदेखि मल्लहरूले काठमाडौँ उपत्यकामा शासन सत्ता आफ्नो हातमा स्थापित गरेको सँगसँगै यहाँको समाजसँग घुलमिल गर्न नेवारहरूको धर्म-संस्कृति, रहन-सहन, खान-पान, पेशा आदिलाई पनि अपनाए। नेपाल उपत्यका प्रवेश गर्ने राजा लगायत सबै मल्लले आफूलाई नेवारी समाजको अनुरूप ढाले। फलतः यिनीहरूको सामाजिक स्थिति पनि नेवार जस्तै हुँदै गयो।^{४०} नेवारहरूको औपचारिक धर्म प्रारम्भिक अवस्थाको बौद्ध धर्म नै हो। तर भूतप्रेतको आत्मा, धामी भाँकी सबैमा विश्वास गर्छन्।^{४१} मल्ल राजाहरूले पनि बौद्ध धर्मलाई अँगालेको पाइन्छ। ती मध्ये राजा रुद्रदेवले राज्यभर आफ्नो छोराको जिम्मामा दिई बौद्ध धर्म ग्रहण गरे र आध्यात्मिक ज्ञानमा तल्लीन भई अध्ययन गर्न लागे। उनले सबभन्दा पहिले बौद्धाचार्यको अभ्यास गरे। शिवदेवले बनाएको ओङ्कु विहारको जीर्णोद्धार गरे, आफूलाई मुण्डन गराए र यसै ठाउँमा बाँडा भएर बसे।^{४२}

सन् १३३४ मा हरिसिंहदेवको टोलीले नेपाल विजय पछि जातपातको चलन बलियो पार्ने काम चाँडै हुन गयो। त्यस टोली यस उपत्यकामा पहिलो पटक शुद्ध रगतको र ब्राह्मण धर्मका नियमहरू लागू गर्ने हिन्दू राजा भए। त्यस टोलीले आफूसँग अरू सात जातका मानिस पनि ल्याएका थिए भनिन्छ, जुन ब्राह्मण, भदेल, आचार्य, जैसी, वैद्य, रजक र खड्गी थिए। सिम्रौनगढको राज्यबाट मुसलमानहरूद्वारा विस्थापित भएको हुँदा राज्यबाट भाग्दा त्यस टोलीले दैनिक जीवनमा चाहिने सबैखाले आवश्यक मानिसहरू पनि साथमा ल्याएका थिए। धार्मिक मामलाका विद्वान्, पाठपूजा गराउने पुरोहित, विभिन्न सेवा दिने वैद्य, धोबी, कसाही इत्यादि। यी सबै उत्तिकै महत्त्वपूर्ण थिए। शरण लिन गएको नयाँ ठाउँमा आफ्नो दैनिक चर्यामा अलिकति पनि गोलमाल नहोस् र धर्मको विपरित पनि केही हुन नपाओस् भनेर उनले सबैलाई ल्याएका थिए। सबैको काम उत्तिकै महत्त्वपूर्ण थियो। सबैको आफ्नो विशेष काम थियो। इतिहासकारहरूका अनुसार उनको बाटामा नै मृत्यु भएकोले उनकी रानी देवलदेवीले माथिदेखि तलसम्मका सबै कामदारको निश्चित स्थान र इज्जत कायम गरे। हिन्दू धोबी र कसाई पनि नेपाली समाजको अभिन्न अङ्गको रूपमा भित्र्याइए। धोबी र कसाईलाई भित्र्याइएकोले नेपालका अरू तल्ला जातमा यसको प्रभाव पयो; जसले गर्दा जातपातको प्रथा बलियो बनाउन मद्दत मिल्यो। सबैजना सामाजिक

^{३८} जोशी, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं १६, पृ. ४४

^{३९} उही पृ. ४५

^{४०} दुण्डिराज भण्डारी, नेपालको उदभव तथा विकासको विश्लेषणात्मक इतिहास, काठमाडौँ : प्रकाश-प्रकाशन, वि. सं. २०४६, पृ. २३५

^{४१} लेभी, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं २४, पृ. १४२

^{४२} उही पृ. ४१

सिँढीको माथिल्लो तहमा ब्राह्मणलाई मानेर बस्ने भए । देवलदेवीको विजयले जातपातको कुरा र समाजको विशेष समूहलाई छुट्ट्याएर राख्ने प्रक्रियालाई अझ बढावा दियो । उनले यहाँको सामन्ती अराजकताको कारण विजय हासिल गरेकाले देशका सबै भूगडालु समूह र विरोधी जातिलाई आफ्नो अधिनमा पारेर देशमा स्थीरता कायम गरे । तुरुन्तै पछि मल्लहरूको पुनर्स्थापनाले स्थानीय स्वार्थहरू संरक्षण गर्ने एउटा राष्ट्रिय राजतन्त्रको पनि स्थापना भयो ।^{४३}

सन् १३४९ (ने.सं ४७० मार्ग शुक्ल नवमीका दिन) सुल्तान शमसुद्दीन आई सात दिनसम्म सबैतिर डढाएकोबारे गोपालराज वंशावली, पिम्बहालको शिलालेख र स्वयम्भूको शिलालेखहरूले प्रमाणित गर्दछ । सुल्तान शमसुद्दीन बङ्गालबाट नेपाल पस्दा पूर्वको बाटोबाट नेपाल उपत्यका पसेका थिए । नेपाल उपत्यकामा पस्दा उनले सबभन्दा पहिला भक्तपुरमा आक्रमण गरियो । विशाल फौज साथ आएका शमसुद्दीनको आक्रमण रोक्न सक्ने सैन्यशक्ति र रक्षा प्रबन्ध त्यसबेला यहाँ थिएन । त्यसैले यहाँका राजा-प्रजा सबै सक्दो आत्मरक्षामा लागि परे । मुसलमान सैन्यहरूले भक्तपुरमा धेरै लुटपाट गरी देव-मन्दिर भत्काएर आगो लाइदिए । त्यसपछि क्रमशः चाँगुनारायणको मन्दिर लगायतका देवलहरू भत्काउँदै बिगाउँ, पशुपतिनाथको मूर्तिलाई तीन टुक्रा पारियो । एवं क्रमले काठमाडौँ र ललितपुर शहरलाई ध्वस्त पारियो । काठमाडौँको स्वयम्भू चैत्य भित्र रहेको नवरत्न, सुन चाँदी लिई आगो लाइदिए । ललितपुर पिम्बहालको ठूलो चैत्य ध्वस्त भएको ७ वर्षपछि मेघपालले जीर्णोद्धार गरे । आक्रमण भएको ११ वर्ष पछि सन् १३६० (वि.सं. १४१७) मा बनेपाका महामन्त्री जयसिंह रामले पशुपतिनाथको मूर्ति स्थापना गरे । २३ वर्षपछि मात्र सन् १३७२ (वि.सं. १४२९) मा स्वयम्भू चैत्यको पुनर्निर्माण गरे ।^{४४}

राजा जयस्थिति मल्लले सुधार ल्याउनुभन्दा पहिले उपत्यकाका जनसाधारणहरूमा तन्त्र विद्याको प्रभावबाट मुक्त थिएनन् । मल्ल राजाहरू व्यक्तिगत रूपमा स्वयम् हिन्दू धर्मानुयायी भए तापनि धार्मिक सहिष्णुताले गर्दा यिनीहरूको धर्मको प्रचार-प्रसार तथा समुत्थानमा सघाउ पुऱ्याउन कुनै कसर राखेका थिएनन् । बौद्ध धर्ममा गृहस्थाश्रमको व्यवस्था भएकाले बौद्ध भिक्षुहरूमा पारिवारिक आकर्षण बढ्दै गएको थियो । धन कमाउनका लागि कुनै व्यवसाय अपनाउनु आवश्यक थियो । यसकारण गृहस्थाश्रम अपनाएका यी बौद्ध भिक्षुहरूले धनोपार्जनका लागि अनेक व्यवसाय अपनाएका थिए । यी बौद्ध भिक्षुहरूलाई व्यवसायका आधारमा अनेक वर्गमा बाँडिएको थियो । सुन-चाँदीका आभूषणको निर्माण गर्ने बौद्ध धर्मावलम्बीहरूलाई 'वाँडा' संज्ञाबाट सम्बोधन गरियो । अन्य धातु, काठ, पत्थर आदिको माध्यमबाट विभिन्न वस्तुको निर्माण गर्नेलाई 'उदास' को संज्ञा प्रदान गरियो । कृषि-व्यवसायमा लाग्नेहरूलाई 'ज्यापु' नामबाट सम्बोधन गरियो । बौद्धहरूको तान्त्रिक विद्याको प्रभावलाई भने जयस्थिति मल्लले कम गर्न सकेनन् । फलतः तान्त्रिक मतप्रति जनसाधारणको आकर्षण यथावत् नै रह्यो ।^{४५} तान्त्रिक मतले गर्दा मध्यकालमा बौद्ध विहार, चैत्यहरूका निर्माण र जीर्णोद्धार भइरह्यो ।

जयस्थिति मल्लले भारतबाट पाँचजना विद्वान् अर्थात् कीर्तिनाथ उपाध्याय, रघुनाथ भ्ना, श्रीनाथ भट्ट, महिनाथ भट्ट र रामनाथ भ्नालाई बोलाए । शास्त्रहरू खोजेर यिनीहरूले जाति, जातपात, घरबार, खेतीपाती, मृत्यु संस्कार आदि विषयका नियम-कानून संकलन गरी शास्त्र तयार गरे । काठमाडौँमा बौद्धमार्गीहरूको प्रभाव भएका

^{४३} उही पृ. १४५

^{४४} धनवज्र वज्राचार्य, 'शमसुद्दीनको आक्रमण, ६-१३', पूर्णिमा, वि.सं. २०२२, पूर्णाङ्क ८, वर्ष २, अंक ४

^{४५} भण्डारी, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ३९, पृ. २३५

कारणले दुइटा भिन्न खालका समाजका मानिसहरूलाई ब्राह्मणवादको सामाजिक संगठनभित्र मिलाएर राख्ने नियम बनाउने काम गाह्रो थियो।^{४६} त्यसैले दुइ वर्गमा जात विभाजन गरियो। बौद्धहरूलाई तीन भागमा बाँडियो। क) बाँरा (बन्डया) ख) उदास ग) मिश्रित जात। मिश्रित जातहरू बौद्ध धर्मका देवताहरू र हिन्दू देवताहरूलाई पनि पूजा गर्छन्।^{४७}

सत्रौँ शताब्दीमा काठमाडौँ र भक्तपुरमा भन्दा बढी बौद्ध धर्मावलम्बीहरू भएको पाटन राज्यमा त्यस बेलासम्म पनि पच्चीस विहारमा भिक्षुहरू विवाह नगरी नै बस्दथे। त्यसबेलाको राजनैतिक शक्तिले पुरोहितको शक्तिलाई एकदमै नघटाई रहन सकेनन्। भिक्षुहरूले विवाह गरे पनि हुने चलन ल्याइदिएकाले उनीहरूमध्ये केहीले गृहस्थ जीवन बिताउन थाले र भिक्षुहरूको आफ्नो संगठन भङ्ग हुन गयो। उनीहरू विभाजित भएका कारण राजसंस्थाले उनीहरूको कमजोर स्थितिको फाइदा उठाई उनीहरूमाथि नियन्त्रण गर्न सक्यो।^{४८}

मध्यकालमा नेपालको पश्चिम क्षेत्र खस मल्ल राजधानीमा पनि बौद्ध धर्मको प्रभाव परेको थियो। तर यहाँ भारतबाट बौद्ध धर्मको प्रवेश नभई तिब्बतबाट बौद्ध धर्म प्रचार-प्रसार भएको थियो। अशोक चल्लको अभिलेखअनुसार उनले बौद्ध देवता र चैत्यहरू बनाएका थिए।^{४९} नागराज आदित्य मल्ल पनि बौद्ध नै थिए। अशोक चल्लका छोरा ऋचल्ल पनि बौद्ध धर्मका अनुयायी थिए। उनले आफ्ना दरबारिया भारदारहरू मार्फत् भारतको बोधगयामा विहार बनाई बुद्ध मूर्ति स्थापना गरे। दुल्लुको अशोक चल्लको स्तम्भ अभिलेखमा उनलाई 'हेवज्र सेवक' उल्लेख छ। त्यसैले उनी वज्रयान बौद्ध धर्मका अनुयायी थिए। दुल्लुकै अशोक चल्लको पादुकास्थानमा 'ॐ नमो बुद्धाय, श्री अशोक चल्ल' उल्लेख छ। यस अभिलेखबाट राजा अशोक चल्ल बौद्ध धर्मका अनुयायी र उनको राज्यमा पनि बौद्ध धर्म प्रचलित थियो भन्न सकिन्छ।^{५०} राजा जितारि मल्लको पालाका सन् १२८७ का खसका सेनाहरू अर्थात् ३५० जना स्वयम्भूमा आक्रमण गर्न आएका थिए तर असफल भई भाग्नु परेको थियो। यसको १४ महिनापछि सन् १२८९ मा उनीहरूले घरहरूमा आगो लगाए। तर मत्स्येन्द्रनाथ र स्वयम्भूको पूजा गरे।^{५१} राजा रिपुमल्ल (जितारि मल्लका भाइका छोरा) काठमाडौँ उपत्यकामा सन् १३१२ मा आएर मत्स्येन्द्रनाथ, स्वयम्भू र पशुपतिको समेत यात्रा गरेका थिए।^{५२} यही समयमा राजा रिपु मल्ल ऋकुच्छन्द बुद्ध जन्मेको स्थान गोटिहवा, कनकमुनि बुद्ध जन्मेको स्थान निग्लिहवा र शाक्यमुनि बुद्ध जन्मेको स्थान लुम्बिनीमा यात्रा गरेको अशोक स्तम्भमा कुँदिएको छ। गोटिहवाको अशोक स्तम्भमा राजा रिपु मल्लले स्तम्भको माथि पूर्व-दक्षिणकोणमा पहिलो लाइनमा 'ऊँ मणि पद्मे हुँ', दोस्रो लाइनमा 'श्री रिपु मल्ल चिरम् जयतु' र तेस्रो लाइनमा संग्राम मल्ल' उल्लेख छ। कनक र संग्राम मल्लका नामहरू लुम्बिनी स्तम्भमा

^{४६} लेभी, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं २४, पृ. १४६

^{४७} उही पृ. १५२

^{४८} सिल्भाँ लेभी, *नेपाल*, (अनु. डिल्लीराज उप्रेती), ललितपुर: हिमाल किताब, सन् २००५, भाग २, पृ. २०

^{४९} श्रेष्ठ, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ५, पृ. २६१

^{५०} उही पृ. २५१-२५२

^{५१} Marie Lecomte Tilouine, 'From the Bards' Grandeur to the Kings' Orders: History in various Forms', pp. 173-188' *Bards and Mediums: History Culture and Politics in the Central Himalayan Kingdoms*, Almor: Almora Book Depot, 2009 A.D., p. 178

^{५२} उही पृ. १७९

कुँदिएको छ । यस स्तम्भमा 'रिपुमल्ल चिरजयतु, संग्राम मल्ल महाजयती' छ ।^{५३} त्यसपछि उनले कनकमुनि बुद्ध जन्मेको स्थान निग्लिहवाको यात्रा गरेका थिए । उनले निग्लिहवाको अशोक स्तम्भमा 'श्री रिपुमल्ल नित्य जयतु १२३४' कुँदाइएका छन् ।^{५४} यसपछि लुम्बिनीको अशोक स्तम्भमा पनि रिपु मल्लले 'ॐ मणि पद्मे हुँ श्री रिपु मल्ल चिरम् जयतु' कुँदाएका छन् ।^{५५} यसरी कपिलवस्तु र लुम्बिनीका अशोक स्तम्भहरूमा राजा रिपु मल्ल र संग्राम मल्लको नाम मात्र उल्लेख छ । तर परिवारको नाम भने छैन ।^{५६} रिपु मल्लले रातो मत्स्येन्द्रनाथलाई महास्नान गराएका थिए । उनले स्वयम्भूमा चूडाकर्म गरेकाहरूलाई भोजन दान गरेका थिए ।^{५७} राजा रिपु मल्ल बौद्ध तीर्थस्थलहरू लुम्बिनी, कपिलवस्तु र स्वयम्भू पुगेकोबाट पनि उनी बौद्ध अनुयायी भएको देखाउँदछ । यसरी नेपालको पश्चिमी खस मल्ल राजाहरू पनि बौद्ध धर्मका अनुयायी भएको देखाउँदछ । पृथ्वी मल्लको ताम्रपत्रमा खड्ग, शङ्ख, सूर्य, चन्द्र, पृथ्वी मल्ल, बुद्ध, धर्म र संघ कुँदिएका छन् । उनले गुम्बालाई दान गरेका र चैत्य निर्माण गरेका थिए ।^{५८} पश्चिम नेपालमा चारसय वर्षसम्म बौद्ध धर्मको ठूलो भूमिका रहेको थियो । यस अवधिमा नेपालको पश्चिमी क्षेत्रमा थुप्रै गुम्बा पाइएका, सुर्खेतका पुरातात्विक वस्तुहरू, बुद्ध मूर्तिहरू प्राप्त हुनु, भित्ता, स्तम्भ र गुम्बाहरू धेरै अलंकरण गर्नुले पनि बौद्ध धर्मबारे थाहा हुन्छ । सुर्खेतमा नाग राजाहरूको राज्यकालमा धेरै बौद्ध देवता, चैत्य र विहार बनेका थिए ।

धर्म मल्ल, ज्योतिर मल्ल र कीर्ति मल्लहरू बौद्ध धर्मका अनुयायी थिए ।^{५९} राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको आख्येतरत्नकोशमा जयज्योतिर मल्ललाई 'चतुर्ब्रह्ममहाविहार चरणपादुका' भनिएको छ । उनको पालामा वज्राचार्यहरूले पुरुषचरण गरेका थिए । उनको समयमा हिन्दू देवताहरू विघ्नान्त, भैरवी, काली, उग्रचण्डी, विद्याचण्डी, डाकिनी र यक्ष प्रसिद्ध थिए । बौद्ध र हिन्दू देवताहरू र अष्टसिद्धलाई पनि पूजा गरिन्थ्यो । राजश्री विहारको ताम्रपत्रमा राजसिंह मल्ललाई 'श्री मत आर्यावलोकितेश्वर चरण पंकजसेवित' उपाधि लेखिएको छ । ज्योतिर मल्लले स्वयम्भूको बौद्ध मन्दिर जीर्णोद्धार गरेका थिए ।^{६०} राजा यक्ष मल्लको पालामा मत्स्येन्द्रबहालमा रूपराज दाताले शान्ति कामनाका लागि अवलोकितेश्वरलाई ध्वज र छत्र चढाएका थिए ।^{६१} पद्मदेवले धर्मराज मीननाथ लोकेश्वरको मन्दिर बनाएका थिए । समन्तभद्र बोधिसत्त्व, पद्मपाणि बोधिसत्त्व लगायत अन्य बौद्ध मूर्ति स्थापना गरेका थिए । उनले बौद्ध मूर्तिहरू मर्मत गर्नुका साथै देवता स्थापना गर्न मन्दिर समेत बनाए । त्यसवेलाका मुख्य महापात्र राजसिंहले पाटनका विहार र बहिलका संघलाई निमन्त्रणा गरेर सम्यक् भोजन दान

^{५३} Basanta Bidari, *Kapilvastu: The World of Siddhartha*, Lumbini: The Sacred Garden, 2007 A.D., p. 40

^{५४} उही पृ. ९१

^{५५} Basanta Bidari, *Lumbini: A Haven of Sacred Refuge*, Lumbini: The Sacred Garden, 2007 A.D. p. 154

^{५६} तिलुनि, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ५०, पृ. १७९

^{५७} श्रेष्ठ, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं ५, २५२-२५३

^{५८} उही पृ. २५३

^{५९} उही पृ. २८४

^{६०} उही पृ. २८४-२८५

^{६१} उही पृ. २८५

गरेका थिए । काठमाडौंको विश्वकर्मा विहारमा सुनको अक्षोभ्य बुद्ध स्थापना गरेका थिए । पाटनकै मूबहाल अभिलेखमा गोबर्द्धनपीठ महाविहार काठको वज्रसत्त्व स्थापना गरी होम गरेको थियो ।^{६२}

राजा अमर मल्लको पालामा शाक्यमुनि बुद्धको मूर्ति स्थापना गरी तीन तले बौद्ध मन्दिर बनाए । मन्दिरको पूर्वतिर विद्याधरीदेवी मूर्ति स्थापना गरे ।^{६३} राजा शिवसिंह मल्लको पालामा स्वयम्भू चैत्यलाई प्राण प्रतिष्ठापन गरेको थियो । पाटनको यम्पि थूरको अभिलेखले राजा शिवसिंहका पालामा दाता कृष्णरामले होम गरेपछि चैत्य जीर्णोद्धार गरेका थिए । दक्षिण भारतबाट नेपाल आएका ब्राह्मण भट्ट नारायण शर्माले बौद्ध धर्मप्रति श्रद्धा राख्ने गरेका थिए । उनले तुकंबहालको लिच्छविकालिन चैत्य जीर्णोद्धार गरेका थिए । सन् १५९७ मा स्वयम्भू चैत्यको जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न भएपछि उनले सुनको छत्र चढाउनुका साथै लक्ष होम समेत गरे । सन् १६०४ मा स्वयम्भू चैत्य चट्ट्याडबाट चर्किएपछि राजा शिवसिंह मल्लको स्वीकृतिमा जय लक्षले जीर्णोद्धार गरे । उनले पाटनको महाबौद्ध मन्दिरलाई सुनका सिक्काहरू चढाएका थिए ।^{६४}

राजा प्रताप मल्लको बौद्ध धर्मको इतिहासमा विशेष योगदान रहेको छ । सन् १६५८ (वि.सं. १७१५) राजा प्रताप मल्लको पालामा वर्षाको समय वितिसक्दा पनि पानी नपरेकाले जनतामा हाहाकार मच्चियो । राजा प्रताप मल्लले ब्राह्मण तथा वज्राचार्यहरूसँग सल्लाह गरी पशुपति, गुह्येश्वरी, वज्रयोगिनी, चाँगु, गोकर्णेश्वर आदि प्रसिद्ध देव-स्थलहरूमा पूजा पाठ गरे तापनि पानी परेन । त्यसपछि शान्तिपुरभित्र नागको रगतले लेखिराखेको पौभा: र पुस्तक बाहिर ल्याउन सके पानी पर्छ भन्ने कुरा उठ्यो । सो पौभा: र पुस्तक बाहिर ल्याउनुपथ्यो भनेर प्रताप मल्लले वज्राचार्यहरूलाई अह्वाण । तर वज्राचार्यहरूले आँटन र ल्याउन सकेनन् । त्यसपछि प्रताप मल्ल स्वयं नै शान्तिपुरमा प्रवेश गरे ।^{६५} उनले सन् १६५७ (ने.सं. ७७८ को आषाढ कृष्ण चतुर्थीका दिन) शान्तिपुरबाट सर्पको रगतले लेखिएको तस्वीर बाहिर ल्याए । त्यसबेला चारैतिर सारा मानिसको मनलाई प्रशन्न पार्ने मुसलधारे पानी पथ्यो । यसरी प्रजाको पालना र सारा प्राणीमाथि उद्धार गर्न पाएकाले राजा खुशी भए ।^{६६} त्यसपछि सो पौभा: र पुस्तक त्यहाँ भित्रै राखियो ।^{६७} राजा प्रताप मल्लले विष्णुमतीको पुल निर्माण गराउँदा बौद्ध देवताहरू अक्षोभ्य, रत्नसम्भव आदिको नाम उल्लेख गराइयो ।^{६८} उनले नै स्वयम्भूमा प्रतापपुर र अनन्तपुर बनाएर क्रमशः आगं देवता र रानीसहित भई उग्रतारा स्थापना गरे । उनले नै स्वयम्भू चैत्यको गर्भको फेदमा चारैतिर पञ्चबुद्ध र ताराहरू स्थापना गरे । यस चैत्यको पूर्वतिर धर्मधातु मण्डल र सुन जलप लगाएको वज्र पनि स्थापना गरे । उनले सन् १६५९ मा सुनको गजूर पनि चढाएका थिए । साँखुस्थित

^{६२} उही पृ. २८६

^{६३} उही पृ. २८७

^{६४} उही पृ. २८७-२८९

^{६५} गौतम वज्र वज्राचार्य, 'प्रताप मल्लको शान्तिपुर प्रवेश, ३१-४४ पृ.', *पूर्णिमा*, वि. सं. २०२१, वर्ष १, अङ्क ४, पृ. ३४

^{६६} उही पृ. ३६

^{६७} उही पृ. ३७

^{६८} रुक्मिणी प्रधान वन्त, 'प्रताप मल्लको धार्मिक सहिष्णुता, १५-२४', *नेप्लीज कल्चर*, सन् १९८१।८२, अङ्क २, भो. २, पृ. १७

वज्रयोगिनीको मन्दिर निर्माण गराउन लगाइएको छ।^{६९} उनले यस मन्दिरमा २ वटा अभिलेख राख्न लगाएका थिए। पहिलो अभिलेखले वज्रयोगिनीको स्तोत्र कुँदन लगाएका थिए भने दोस्रो अभिलेखमा चैत्र पूर्णिमाका दिन वज्रयोगिनीमा रहेको चैत्य पूजा गर्नका लागि जग्गा राखेको उल्लेख छ। साथै सन् १६५५ मा जज्ञसमेत गरेका थिए। उनकै पालामा शिव भारो र सत्यहरी भारोहरूले वैशाख पूर्णिमाका दिन बुद्ध जयन्ती हरेक वर्ष मनाउन गुठीको समेत व्यवस्था गरे। उनले चिन्तामणि स्तोत्र पनि लेखेका थिए। उनले शान्तिपुर भित्र प्रवेश गर्दा अनुभव गरेका चित्रसहितको हरिताल कागजको ग्रन्थ पनि लेखेका थिए। शान्तिपुर भित्रको दृश्यलाई पौभा: चित्रले अझ बढी स्पष्ट पारेको छ। सन् १६५३ मा धर्मज्योति कंसाकार र उनका परिवारले गरेको सम्यक् दानमा प्रताप मल्ल पनि सहभागी भएका थिए। सन् १६५५ मा नरदेवीका वर्ण जननीले गरेको सम्यक् दान र यस सम्यक् दानमा बाँकी भएको दान सामग्रीले पञ्चदान गरेका थिए। उनले राजासहित ७५ सय मानिसलाई निमन्त्रण गरेका थिए।^{७०}

राजा भास्कर मल्लले किम्डोलमा विहार बनाए। उनले शान्तिपुरमा नागसाधना र स्वयम्भूमा नागपूजा गरेका थिए। सन् १७१० मा स्वयम्भू महाचैत्यको जीर्णोद्धार कार्य शुरू गरेर सन् १७१४ मा सम्पन्न गरियो। उनले पञ्चबुद्धको मूर्ति पुनः स्थापना गरेका थिए।^{७१} राजा जयप्रकाश मल्लले पनि स्वयम्भूको चैत्यको जीर्णोद्धारको क्रममा इन्द्रकलश चढाएका थिए। यस चैत्यको जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने कार्यमा ९९ वटा बुद्ध, बोधिसत्वका मूर्ति, दीपङ्कर बुद्धको ६४ वटा देवता प्रतिष्ठापन गरिएको थियो।^{७२}

मल्लकालमा नेपालमा बौद्ध धर्मको भन्दा हिन्दू धर्मको प्रभाव बढी भए पनि यहाँका राजाहरू र बौद्ध गृहस्थीहरूले विभिन्न दान पूजा गर्ने, जात्रा पर्व मनाउने, विहार मूर्ति चैत्यको निर्माण र जीर्णोद्धार कार्यहरूलाई भने निरन्तर रूपमा गर्दै आएको पाइन्छ। बौद्ध धर्मको परम्पराअनुसार हरेक वर्ष जात्रा गर्न, पूजा गर्नका लागि र विहारको संघलाई दान दिँदै आएका थिए। यसरी दान गरेका विभिन्न मल्लकालका विभिन्न अभिलेख र तमसुकपत्रले पुष्टी गर्दछ। हरेक वर्ष मनाइने पञ्जराँ पर्व पाटनमा श्रावणशुक्लअष्टमीका दिन र काठमाडौँ, भक्तपुर, थिमि, बनेपा, कीर्तिपुर, हाँडीगाउँ, पोखरा, पाल्पा लगायत तिब्बतसम्म पनि श्रावणकृष्णत्रयोदशीका दिन मनाउने गरिन्छ। सम्यक्दान, भक्तपुरमा हरेक वर्ष माघ संक्रान्तिका दिन, काठमाडौँमा चार वर्षको एक पटक, पाटनमा पाँच वर्षको एक पटक गरिँदै आएको छ। हरेक वर्ष मनाइने लोकेश्वरको जात्रा पाटनमा र काठमाडौँ लगायत अन्य स्थानमा निरन्तर रूपमा चल्दै आएको छ। अष्टमीव्रत वा वसुन्धराव्रत लगायत अन्य व्रत पनि निरन्तर रूपमा चल्दै आएको पाइन्छ। त्यसबेला विकसित भएको बौद्धहरूका दश संस्कार र बौद्ध चाडबाडहरूलाई हालसम्म पनि बौद्धहरूले निरन्तरता दिइरहेका छन्।

निष्कर्ष

सन् ८७९ देखि १२०० सम्मको काललाई अन्धकार युग भनिए पनि बौद्ध धर्मको दृष्टिकोणले भारतको नालन्दा र विक्रमशील महाविहारहरू, नेपाल र तिब्बतको सम्बन्ध प्रगाढ रहेको समय थियो। नेपाल र तिब्बतका

^{६९} उही पृ. १८

^{७०} श्रेष्ठ, पूर्ववत् पादटिप्पणी नं २६, पृ. २९१ - २९३

^{७१} उही पृ. २९४

^{७२} उही पृ. २९६

विद्यार्थीहरू नालन्दा र विक्रमशील विहारहरूमा बौद्ध धर्म, दर्शन अध्ययन गर्न जाने र ती विहारहरूका आचार्यहरू नेपाल र तिब्बतमा आएर वज्रयान धर्म अध्यापन गरेको समय पनि थियो । यही समयमा प्रज्ञापारमिता लगायत अन्य बौद्ध ग्रन्थहरू नक्कल गर्ने, पठनपाठन गर्ने समय थियो । त्यसबेला सारिएका बौद्ध ग्रन्थहरू राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय विभिन्न पुस्तकालयमा सुरक्षित छन् । ठकुरी र मल्ल राजाहरूले बौद्ध ग्रन्थहरू लेख्न लगाउने, बौद्ध देवताहरू बनाउन लगाउने, बौद्ध जात्रालाई निरन्तरता र नयाँ जात्राको शुरुवात, विहार र चैत्य निर्माण तथा जीर्णोद्धार गर्नुका साथसाथै कोही कोही राजा भिक्षु समेत भएका थिए । मल्लकालमा बौद्ध धर्मको भन्दा हिन्दू धर्मको प्रभाव परेपछि भिक्षुबाट गृहस्थ जीवन बिताउन बाध्य भएको र बौद्धहरूलाई तीन भागमा विभाजन गरे पनि बौद्ध धर्म, दर्शन, संस्कार र संस्कृतिलाई नै निरन्तरता दिइ नै रहे । त्यस्तै नेपालको पश्चिमी खस मल्ल राजाहरू पनि बौद्ध धर्मको प्रभाव परेर बौद्ध, विहार, चैत्य र मूर्ति स्थापना गर्नुका साथसाथै बौद्ध तीर्थस्थलहरू यात्रा गरेको पाइन्छ । गृहस्थी बौद्धहरू विभिन्न दान पूजा गर्ने, जात्रा पर्व मनाउने, विहार मूर्ति चैत्यको निर्माण र जीर्णोद्धार कार्य गर्दै आए । त्यसबेला विकसित भएको बौद्ध धर्म, दर्शन, संस्कार, संस्कृति आजसम्म पनि निरन्तरता पाइरहेको छ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- Bidari, Basanta, *Kapilvastu: The World of Siddhartha*, Lumbini: The Sacred Garden, 2007
 Bidari, Basanta, *Lumbini: A Haven of Sacred Refuge*, Lumbini: The Sacred Garden, 2007
 Regmi, Dilli Raman, *Medieval Nepal*, Vol. I, New Delhi: Rupa. Co., 2007 A.D. (1965 A.D.)
 Shrestha, Khadga Man, *History of Buddhism in Nepal with special reference to Vajrayana Buddhism*, Kathmandu: Kamala Devi Shrestha, 2008 A.D., pp. 183-184
 Slusser, Mary Shepherd, *Nepal Mandala*, Kathmandu: Mandala Book Point, 1998 A.D.
 Tilouine, Marie Lecomte, 'From the Bards' Grandeur to the Kings' Orders: History in various Forms', pp. 173-188' *Bards and Mediums: History Culture and Politics in the Central Himalayan Kingdoms*, Almor: Almora Book Depot, 2009 A.D.
 आचार्य, दिवाकर, 'मध्यकालमा नेपाल आएका योगी शङ्कराचार्य होइनन्', पृ. ७६-८८, ऋतम्भरा, वि.सं. २०५४, वर्ष २, अङ्क २
 जोशी, सत्यमोहन, *कलाकार अरनिको*, काठमाडौं : विजय गजानन्द वैद्य, वि. सं. २०४४
 नेपाल, ज्ञानमणि, *नेपालको माध्यमिककालको इतिहास*, काठमाडौं : मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनर्स, वि. सं. २०६२
 भण्डारी, दुर्णिडराज, *नेपालको उद्भव तथा विकासको विश्लेषणात्मक इतिहास*, काठमाडौं : प्रकाश-प्रकाशन, वि. सं. २०४६
 रेग्मी, दिनेशचन्द्र, *पुरालेखन र अभिलेख*, काठमाडौं : हिमालय बुक स्टल, वि. सं. २०६०
 लेभी, सिल्भाँ, *नेपाल*, (अनु. डिल्लीराज उप्रेती), भाग १, ललितपुर: हिमाल किताब, सन् २००५
 लेभी, सिल्भाँ, *नेपाल*, (अनु. डिल्लीराज उप्रेती), भाग २, ललितपुर: हिमाल किताब, सन् २००५
 वज्राचार्य, गौतम वज्र, 'प्रताप मल्लको शान्तिपुर प्रवेश, ३१-४४ पृ.', *पूर्णिमा*, वि. सं. २०२१, वर्ष १, अङ्क ४
 वज्राचार्य, धनवज्र, 'शमसुद्दीनको आक्रमण, ६-१३', *पूर्णिमा*, वि.सं. २०२२, पूर्णाङ्क ८, वर्ष २, अंक ४
 वन्त, रुक्मिणी प्रधान, 'प्रताप मल्लको धार्मिक सहिष्णुता, १५-२४', *नेप्लीज कल्चर*, भो. २, सन् १९८१/८२, अङ्क २